

SOCIOLOGIA.¹

A theologiai és katonai uralom felbomlása.

A polytheismus uralma képezte a theologiai és katonai rendszer legteljesebb s legtartósabb korszakát. E rendszernek végső formája a monotheismus uralma volt, melyben úgy a theologiai, mint a katonai szellem hanyatlásnak indult. Magát a monotheismus rendszerét pedig akkor becsüljük meg legjobban, ha első kísérletnek tartjuk a békés s okos rendszer megállapítása felé. A kísérlet nem érte ugyan el célját, de elősegítette az új rendszer elemeinek kiképződését.

A felbomlás e korszakát két szempontból vesszük vizsgálat alá, először abból a kritikai vagy negatív szempontból, mint esökken fokonként a theologiai rendszer a metaphysikai szellem hatása alatt; másodsor a szervezkedés szempontjából, vagyis, mint képződnek ki lassanként a positiv rendszer főbb elemei. Ez a fejezet az előbbi szempont vizsgálásának van szánva.

A monotheismus uralma vizsgálatánál az teszi szükségessé e két szempont különválasztását, hogy a kritikai mozgalom századokon át határozottan előtérbe nyomul, s élesen elkülönül a szervezkedő mozgalomtól. Ez volt az első alkalom, midőn az emberi szellem a tagadás rendszeres tanát fejti ki.

Vizsgálódásunkban távolabbi időre kell szemügyet vetnünk, mint az a rokonzélú vizsgálódásoknál rendesen történni szokott, nevezetesen a tizenhatodik századot megelőző időkre. A tizenharmadik század végén feltűnik már, hogy a feudális szervezet a leglényegesebb pontokon betöltötte feladatát s létének föltételei átalakuláson mentek át. Így a szellemi téren VIII. Bonifác pápasága jelzi azt a korszakot, melyben a katolikus hatalom túl vág eredeti célján, a morál társadalmi megalapításán s absolut uralomra törekszik. Tehetetlensége egy-

¹ Lásd a M. Phil. Szemle 1889 évf. I. V. számát.

uttal az értelmi mozgalom irányzásában is kitűnik. A katholicismus fenyegető felbomlását mutatja a papság szellemének elernyedése s a heretikus törekvések mind sűrűbb föllépése.

A felbomlás e megkezdésének egyelőre a franciskanus és domnikanus szerzetrendek ügyekeznek gátat vetni. Azonban e szerzetrendek conserváló hatása sem tart soká, mi abban nyilvánul, hogy erőszakkal akarják elfojtani az eretnekséget. Minden szellemi hatalom az önkéntes közmegegyezésen nyugszik; a nyers erő segítségével hívása a szellemi hatalom bukásának biztos mutatója. Ez okoknál fogva könnyű belátni, hogy a katolikus rendszer megrendülése a tizennegyedik századdal kezdődik. Ugyanakkor kezdődik a feudalis szervezet bukása is.

Az utóbbi öt század forradalmi korszaka két részre különíthető. Az első részt, mely a tizennegyedik és tizenötödik századot foglalja magában az jellemzi, hogy a kritikai mozgalom még rendszeres tan nélkül hullámszik, holott az utóbbi három században, mikor a felbomlás mind határozottabb alakot ölt, egy negatív philosophia áll a mozgalom élére, mely valamennyi társadalmi továbbképződésen érezteti hatását.

E philosophia romboló hatása kétségbevonhatatlan ugyan, mindamelllett a felelősség nemcsak őt terheli a felbomlásért. Megvoltak ennek magvai magában a feudalis rendszerben. A világi hatalomtól különböző s tőle független szellemi hatalom intézménye egyik főoka volt a rendszer bomlásának, mert az összeférhetetlenség eseteinek egész sora merült föl a két tekintély közt. A pápa világi fejedelemségének kiképződése pedig egész összezavarta e különböző hatalmakat. De nemcsak a két legfőbb tekintély közt állt elő küzdelem, hanem mind-egyik körében küzdelem fejlődött ki a központi hatalom s a helyi hatóságok közt.

Szellemi téren a nemzeti papság állt szembe a pápaság központósító törekvéseivel. Nemzeti egyházak képződnek ki, melyek a hierarchia szervezetét meglazítják. A világi téren pedig mint jutottak össze-ütközésbe a helyi hatóságok a központi királysággal, azt eléggé kimutatta már Montesquieu.

Ha mélyebben merülnénk a feudalis rendszer ellentéteinek elemzésébe, tán azt az észrevételt is meg lehetne tenni, a minthogy meg is tették, hogy a katolikus rendszer magától, a kritikai tan kiképződése nélkül is felbomlott volna. Ez az észrevétel azonban épen oly tulzást rejt magában, mint az, melyről az imént szóltunk, mely a kriti-

kai philosophiát tette felelőssé a bomlás általános kifejlődéseért. Ezt pedig úgy okoljuk meg, hogy a katolikus rendszernek magával való felbomlása elégtelen lett volna, ha rendszeres jelleget nem ölt. A kritikai tan nem csupán siettette a középkori uralom felbontását, de organumul szolgált a társadalmi újjászervezkedés növekvő szükségességének. Egyedül e kritikai tan tüntethette ki, hogy a régi uralom alkalmatlan volt a modern művelődés mozgalmainak irányzására.

E kritikai tan egyébként a monotheista uralom szükségképeni gyümölcse. A monotheista uralom valósítja meg a szabadvizsgálódást és vitát, mely a protestantismusban jut érvényre. Azok a középkori doctorok, a kik a királyi tekintélyt s a nemzeti egyházak jogosultságát védték a pápák ellen, fokról-fokra mind erősebben követelték maguk számára a vizsgálódás jogát. Ez a jog aztán nem maradt meg a kiváló tudósok körében, sem csupán az itt vázolt kérdésekre szorított, de szükségkép kiterjedt minden egyénre s minden kérdésre. Előbb a katolikus fegyelmet támadta meg, majd a hierarchiát, végül magát a dogmát.

Ez átmeneti philosophia jellemét rendeltetésének természete szabja meg. Rendeltetése tudniillik az volt, hogy szálljon szembe a katolikus rendszerrel az exigentiak összes vonalán. E rendeltetését ismerte fel a közvélemény, mikor e forradalmi, a negatiora irányuló törekvésekre a protestantismus nevét ruházta. Ez a negatív irány, kezdve a lutheranismuson, föl a mult század deismusáig, beleszámítva a legszélső baloldalt képviselő atheismust is, nem volt soha egyéb, mint mind jobban s módszeresebben fellépő tiltakozás a régi társadalmi rend alapjai ellen.

Futólag megemlítjük Comtenak azt az észrevételét, hogy kik voltak a felbomlás e folyamatának, mely a protestantismusban jön nyílt kifejezésre, történelmi első tényezői: a metaphysikusok és a legisták. Érdekes, a többek közt, észrevételei sorában az, hogy a scholasticát s benne Aquinoi Tamást teszi felelőssé a catholicismust felbontó metaphysikáért. Alig fejlődött ki a catholicismus rendszere, mond Comte, a rationalismus szüksége rögtön előtérbe nyomult. Mindjárt a tizenkettedik században a scholastica győzelme méri az első csapást a theologia philosophiájára. Ez új szellemi erő, a scholastica, mind inkább kiválik s versenyre kel a catholicismussal. Hatalma alá hajtja az egyetemeket s velök az értelmi képzés intézését. Aquinoi Tamás, Dante a tanuja, hogy a metaphysikai szellem menyire átha-

totta az emberiség értelmi és erkölcsi tanulmányait, sőt kiterjeszkedni kezdett a társadalmi speculatiókra is. Mikor a scholastica nagy tudorát szentté avatták, magok a pápák elárulták, hogy az új értelmi törekvés sodrába jutottak s eszélyesen bekeblezni igyekeztek a katholicismusba mindazt, a mi nem állt velök egyenes ellentétben. Pedig ez a metaphysika ad majd új erőt a szakadárságnak és eretnekségnek. A tizennegyedik és tizenötödik század nagy vitái a pápaság hatalma s a pápai szék főnhatósága ellen új alkalmazást nyújtottak az új philosophiai szellemnek. Mikor e szellem érettségre jutott, részt iparkodik venni a politikai vitákban.

A metaphysikusok mellett a legisták voltak azok, a kik a világi téren teljesítették a katholikus rendszer felbontását. Az új szellem ugyanis épen a legisták révén hatol be a társadalmi kérdések feszegetésébe. Olaszországban e legisták, vagy mint más nevén hívták: a canonisták külön organisatiót képeztek s feladatuk abban állt, hogy a feudális hatalom birói működését megkönnyítsék. Összes munkáságukon, eleitől fogva átérzik ellenségeskedésök a katholicismus hatalmával. Alkalmas eszközeivé váltak azután a földesuri és királyi bíráskodásnak szemben az egyházi törvényszékekkel.

E két bomlasztó tényező összehatása alatt, Szép Fülöp idején, jött létre az első ütközet az új szellem s a katholicismus rendszere közt. Ez összezapás eredménye lett a szent szék átvitele Avignonba. E schismát a nemzeti egyházak keletkezése képezte a központi egyházi hatalom ellen, s ez a tizenötödik században, a constanzi zsinaton jut kifejezésre. A tizenötödik század végén a katholicismus feje lemond a kormányok világi ügyeibe való avatkozásról s fő figyelmét saját területi nagyobbodására fordítja, mind jobban olasz jelleget ölt fel, vesztí fő értékét, a megújuló társadalmi viszonyok vezetésében való hasznosságát. Progressiv iránya retrograddá változik, hogy ultramontanismus váljék belőle.

Az utóbbi három, a XVI—XVIII. század forradalmi iránya két egyenlő korszakra különíthető. Az elsőben, a *protestans* korszakban, a szabad vizsgálódás joga a keresztény theologia határai közt keresi érvényesülését. A kereszténység nevében heves viták folynak a katholikus hierarchia rendszerének tönkretételére. A negatív philosophia reformot vél végrehajtani a kereszténységen azzal, hogy a kereszténység politikai létének feltételeit rombolja szét.

A protestantismus készítette elő azt az értelmi, majd társadalm

bolmlást, melyen a régi uralom a következő korszakban átmege. Jóllehet a kritikai doctrina létrejöttét s fejlődését nem ő okozta, de ő, a protestantismus vetette meg alapjait, melyekre aztán egy teljesebb és határozottabb negativ philosophia könnyen felépíthette a forradalmi metaphysika összeségét.

A protestantismus jellemzése végett tekintsük meg a szabad vizsgálódásra vonatkozó tanát. A vizsgálódás szabadsága magával hozta azt, hogy kiki szabadon is beszéljen, irjon, sőt cselekedjék úgy, a mint személyes meggyőződése hozza magával, minden más megszorítás nélkül, mint a melyet a különböző egyének kölcsönös érdeke megkövetel. A moralis tekintély e fajtája szükségkép a tömeg politikai souverainitására vezet s útjában tetszés szerint rombolja vagy építi az intézmények sorát. Ez a döntő tekintély ismét magával hozza az egyetemes egyenlőség tanát. Végül, nemzetközi szempontból tekintve, ez a tan mindegyik népek tökéletes függetlenségére s politikailag teljes elszigeteltségére vezet. Látnivaló, hogy e forradalmi metaphysika sarkalatos tételei egyenes úton származnak le a szabad vizsgálódás elvéből.

Ennek az elvnek a keletkezése a tizenharmadik századra vihető vissza, azokra a vitákra, melyek a pápák európai hatalma s a nemzeti egyházak függetlensége fölött folytak. A lutheri fogalmazás csupán azt tette, hogy a hívők összeségére terjesztette ki azt az első jogot, melylyel a királyok s a doctorok bőven éltek s mely a többi osztályok körére is mind inkább kiterjedt. A lutheri mozgalomban alig volt valami, a mit a mult rég elő nem készített volna. Luther sikere egyedül opportunitásában állt. A szellemi hatalomnak a világi hatalom alá hajtása a személyiség emancipatiojára vitt, miközben minden tekintélynek, mely az értelmet fegyelmezte, le lőn rombolva joga. Midőn a katolikus hatalom értelmi járuléka a királyokra szálltak át, egyuttal tekintélyök volt oda, melyet komolyan senki sem vett többé számba.

Ez volt a keresztény népek állapota a protestantismus megjelenésekor, mely a szabad vizsgálódás elvének formulázásával csupán egy már meglevő állapotot szentesített, azt az állapotot, melyet két megelőző század munkája csinált meg.

Ez az elv, a szabad vizsgálódásé, aztán elengedhetlenné vált az új politikai helyzet számára. Nélküle a királyok hatalma despotismussá vált volna. A népek nem a szabad vizsgálódás szép szeméért

lettek szerelmesek a negatív philosophia e tanába, de ösztönszerűleg érezték, hogy társadalmi üdvük függ tőle. Viszont a királyok abszolút törekvése épen oly nélkülözhetetlen kiegészítője volt az új helyzetnek. Ez volt nevezetesen az egyetlen mód, melylyel az anarchikus elemeket visszatarthatták a válság kora kitörésétől.

A protestantismus hivatása volt, hogy a kritikai elveknek elvont formulázását megadja. Ezek az elvek azonban, kezdettől fogva kihatóttak a katolikus nemzetekre is. E tekintetben az európai nemzetek közt a főkülönbség abban volt, hogy a katolikus államokban a világi dictatura nem volt oly szembeszökő, következésképp a kritikai munkásság sem fejlődött ki úgy, mint a protestáns népeknél. De maga a katholicismus is eljutott oda, hogy a szabad vizsgálódást sanctionálja a katolikus hit érdekében, melyet a protestantismus, hol felülkerekedett, elnyomni igyekezett. Ez a jog, egyébként, magának a klerusnak kebelén érvényesülni kezdett, s egyes szakadárságokat szült. Ilyen volt Franciaországban a jansenismus, mely nemzeti vallása változott volna, ha vezetőit túl a rendén át nem hatotta volna a negatív philosophia.

Egy másik haeresisről is említést teszünk itt, a philosoph jelle gével feltűnő quietismusról, mely első izben tiltakozik a theologiai morál ellen. A hány theologia alapon nyugvó moral létezik, valamennyi az egoismus szellemére hivatkozik. Bossuet mutatta ki, hogy a *személyes üdvözülés* gondolata elengedhetetlen feltétele minden theologiai moralnak. Közös hibája ez valamennyi theológiai moralnak, mely ekként a moral legsarkalatosabb rugójának, az önmegtágadás érzelme ápolásának s kifejlődésének áll utjában. Erre tanított meg a quietismus eretneksége.

Mióta a szellemi hatalom elveszítette politikai függetlenségét, a katholicismus mind inkább a retrograd uralomvágy szolgálai eszközévé fajult s egykori méltóságának csak jelentéktelen nyomait őrizte meg. Látszólag mindenkire egyformán azonos morál tanával tényleg csupán a szegények felé fordult, kiktől azt követelte, hogy vessék magokat alá a hatalomnak, melynek abszolút jogait hirdette s melynek hibáit a papság existentiája érdekében kimélte. A világi nagyságok iránt tanúsított e szolgálai önmegadás szellemét egyelőre csak a királyok iránt alkalmazta, lassanként azonban átvitte a társadalom valamennyi osztályára s úgy megszaportotta rontó hatását, hogy magát a családi élet moralitását is veszélyeztette. Ideiglenesen a kritikai tan örö-

költe a moral ama követelményeit, melyekről a catholicismus lemondott.

A lelkiismereti szabadság dogmája fölelevenítette a catholicismus által létrehozott, majd általa elhagyott kötelezettséget, hogy a vélemények csak szellemi fegyverekkel védhetők.

A népfenség dogmája a közhatalmakat a közérdeknek rendelte alá, melyet a catholicismus a nagyok emelkedésének áldozott föl.

Az egyenlőség dogmája fölemelő hatással volt az emberi méltóságra, melyet a társadalmi hivatásáról megfélelkezett s minden erkölcsi féket széttépett kaszt félreismert.

Végül a nemzeti függetlenség dogmája költhetett egyedül tiszteletet, a katholikus kapcsolatok felbomlása után, az apróbb államok fönnállása iránt. Minde hivatást a kritikai tan nagyon tökéletlenül töltötte be, mindamellet fönttartotta az emberiség moralis föltételeinek érzelmét.

A nélkül, hogy belebocsátkoznánk a protestantismus különböző phasisainak fejtegetésébe, kiemeljük azt az elvet, melylyel megbecsülhetjük ez eltérő secták sokaságát, melyek mindegyike sajnálattal tekintett megelőzői, s borzalommal utódai felé, a szerint, a mint a theologiai rendszer felbomlása tovább fejlődött. Elég lesz, ha három fokát mutatjuk be az egykori vallásos szervezet felbomlásának és pedig a fegyelem, a hierarchia és a dogma szempontjából. Ezt a három phasist Luther, Calvin és Socin képviselik.

A lutheranismus a dogmát jelentéktelenül módosította; a hierarchia iránt tiszteletet tanusított, de a papságnak politikai szolgaságát előmozdította. Luther tönkretette az egyházi fegyelmet, hogy a papságot a szolgasághoz alkalmaztassa. A protestantismus valóban csak e formában szervezkedhetett államvallássá, legalább a független nagy nemzetek közt.

A kalvinismus a most említett rombolás mellé a hierarchia lerombolásával járult. A dogmán csekély, noha a lutheranismusnál mélyrehatóbb módosítást vitt véghez. A protestantismus e phasisa csupán ellenzékieskedésre való, tartós szervezetet nem szül. Mindamellet ez a protestantismus normalis képe, ha ugyan ekkép lehet minősíteni ezt a politikai anomáliát. A protestantismus ugyan itt, a kalvinismusban jutott természetének leghűbb kifejezésére, mely mindig ellenszenvenvel van a hivatalos lutheranismus ernyedő szabályossága iránt.

Végül a socinianismus fejezte be a fegyelem és a hierarchia felbontását az által, hogy megbontotta magát a dogmát. Olasz eredete katolikus szellemre vall, mely a theologiai felbomlást messzebb viszi protestáns előzőinél. Történelmileg a presbyteranizmus legtisztább típusa. E három phasis után a többi protestáns sectáról alig lehet valami megkülönböztetést mondani, vagy legfőlegb még a quakerekről a katonáskodás ellen való állásfoglalásokért.

A minő volt a felbomlás az értelem téren, olyan volt a politikában, hol forradalmakat idézett elő. Bármily nagy jelentősége volt is e forradalmaknak, melyek a protestantizmussal karöltve jöttek létre, távol állottak a modern társadalmak valódi törekvéseitől. Pár vonással bemutatjuk e forradalmakat.

Ezek közt első Hollandia forradalma, melylyel a spanyol iga alól felszabadult. Ez a forradalom mindenha emlékezetes marad, mert mutatója annak az erélynek, melyet a kritikai doctrina által vezérelt kis állam kifejteni tudott a leghatalmasabb európai monarchia ellen. A protestáns politikai doctrina szabályos kiképződése e hősiesség küzdelemnél fejlődik ki. Fő pontjai: a népfenség s a nemzeti függetlenség.

Általánosb jellemet s határozottabb törekvést képviselt a társadalmi megújulás felé az angol forradalom, Cromwell vezérlete alatt. Itt képződött ki a kritikai tannak fő elve, az egyenlőség dogmája. Magát a forradalom tényét pedig az jellemzi, hogy megkísérelte összetörni az angol aristocratiót. A királyság bukásának a protectorátus alatt, kisebb a jelentősége, mint a lordok háza, a felsőház vakmerő eltörlésének. Ezzel vált egyuttal e meghiusult rázkodás a francia forradalom előzőjévé.

E két forradalomhoz sorolható az amerikai is, mely kiindulásában a hollandihoz, lefolyásában s eredményeiben az angolhoz hasonlít.

A protestantizmus eredményeinek méltányolásánál rá kell mutatni azokra a tévedésekre is, melyek szükségképeni kísérői voltak.

Legrégibb és leggyászosabb tévedés az volt, melylyel elvetette a világi hatalomtól különböző, független szellemi hatalmat.¹ Az igaz, hogy ez átmeneti korszaknak szüksége volt a hatalmak e központosítására. Mindamellett a dictatura hasznossága ne felejtse el azt a

¹ Erre különös figyelmet kér fordítani az ismertető azon oknál fogva, mert Comte Ágost sociologiai felfogásában a szellemi hatalomnak kiváló szerep jut.

tökélyt, melyet a katholicismus a két hatalom szétválasztásával a társadalmi organisationak szerzett. A metaphysikai gondolkodásnak legsiralmasabb eredménye e két hatalom különállásának megszüntetése volt. Pedig ez a gondolkodás állt az utóbbi három század fejlődésének élén. E tévedést a protestantismus szentesítette bár, de nem teremtette. Megfordítva maga neki köszönheti létrejöttét. Megtalálható ugyanis ez a tévedés, noha nem oly kifejlett alakban a megelőző kor katolikus papságánál, melylyel politikai súlyának hanyatlása elfelejtette egykori függetlenségének emlékét.

E tévedés hatása alatt állott elő aztán a középkor ama megvetése, melyet a protestánsoknál találunk, s melyben vele a katolikusok közül is számosan osztoztak. Ugyancsak e tévedés eredménye a polytheismus iránt való tisztelet, mely az egész forradalmi korszakon átvonul. A protestantismus e hajlama az ősz egyház, különösen a zsidó theokratia iránt való mély tiszteletben nyilvánul. Így történt, hogy a haladás eszméje majd kiveszett, vagy legalább mélyen megrendült e korszakban, mi azon is meglátszik, hogy a metaphysikai tan a természet oly bámulásába sülyedt, hogy minden társadalmi rendet, mint az ősz állapottól való káros elfajulást mutatott be.

Más szín alatt ugyanez a tévedés mutatkozott az erkölcsi és a politikai hatalmak összezavarása következtében. Míg a királyok a muszulman typusban látták a modern monarchia eszményképét, míg a protestáns papok a zsidó theocratia visszaállításában fáradoztak, maguk a philosophok hasonló áramlatba buktak, midőn a görög philosophiai iskolák metaphysikus theocratijáért lelkesültek s azt vélték, hogy egy szellemi hatalomban, melynek természetesen ők volnának a vezérei, keresték a társadalmi ideált. Ez az utóbbi utopia károsabb a másik kettőnél, mert hálójába keríti a tetterre hivatott szellemeket is. A socialis kérdéseket foglalkozó újabbkori philosophok közt talán az egy Leibnitz az, a ki ment maradt e tévedéstől.

E forradalmi előítéletek közt, végül meg kell említeni azt a törekvést, mely a politikai hatalmaktól várja minden társadalmi szükséglet kielégítését. A világi dictatura a rá nézve kedvező áramlatban nem vette észre, hogy mily felelősséget vállalt akkor magára, mikor politikáivá tett számos oly kérdést, mely egykor merőben erkölcsi volt. Ebből pedig a rendtelenségek özöne állt elő, a mit növelt a politikai bohócok ama szereplése, melylyel a társadalmi problémák megoldását terméketlen felforgatásban kereste.

A protestantismus által szült erkölcsi tévedésekre, noha semmi-vel sem kisebbek az értelmi tévedéseknél, felesleges bővebben kiterjeszkedni, minthogy magától rájön az olvasó. A legsúlyosabb zavarokat kellett előidézni annak a felfogásnak, mely szabadságot követelt minden értelem számára, valamennyi kérdés, köztük a legnehezebb társadalmi kérdések vitatására is. Szinte csodálni lehet, hogy ez irány még károsabb következményeket nem szült. Érte nem is a protestantismusnak kell mondani köszönetet, hanem az emberi természet értelmi és erkölcsi rátermettségének s egyuttal a munka növekvő megszo- kásának.

Hume helyesen jegyezte meg, hogy a lutheri eretnokség egyfelől a nőtlenségbe beleunt papok szenvedélyében, másfelől az egyházi javakra sóvárgó nemesek kielégíthetetlenségében lelte támasztát. Ki kell emelni azt is, hogy az akaratában és erejében egyaránt súlyedő szellemi hatalom megszűnt akadálya lenni a legelemibb morális szabványok áthágásának. E részben elég lesz kiemelnünk a házasságnak ama módosulását, mely a protestantismus szentesítése alatt az elválással jött létre, valamint a vérfertőzés eseteit, melyeket a katholicismus szigoruan tiltott. Legyen elég példának egy német fejedelem bigamiája, melyet pedig a reformatio fejei, Lutherrel élükön, hagytak helybe. Ennek csak függeléke volt az, a mi Angliában a nemzeti egyház megalakításakor történt.

Áttérünk most a forradalmi korszak fönt említett második phasisának, a *deismusnak* rövid vázolására, mely a XVIII. századra ütötte rá bélyegét. Rendszeres munka váltotta föl a protestantismus szakadozott törekvéseit. S erre a rendszeres munkára szükség is volt, mert nélküle az egész forradalmi irány veszítette volna jelentőségét. Nehány protestans ország, például Anglia s az Egyesült-Államok esete tanúsítja, hogy a keresztény tan felbontásában legmesszebb haladott secták a szabad vizsgálódást a bibliára korlátozták s engesztelhetetlen gyűlölséget mutatnak mindazok iránt, a kik a szellemi felszabadulásban náluk tovább mentek. A forradalmi tan elbukott volna a deismus közbejötté nélkül. Ezt az irányt, legfőbb népszerűsítője után voltaireismusnak is nevezik.

A protestantismus diadalrajutásával elhagyta az általa kezdeményezett kritikai elveket. Mióta a lutheri forma alatt egyesült a világi hatalommal, ép oly ellensége lett minden társadalmi szabadságnak, mint maga a katholicismus. A forradalmi törekvést ettől fogva

a dissidens secták képviselték, melyek nyomásnak voltak kitéve s töredékességök miatt hatalomra nem juthattak. Ez volt a katolikus és protestáns kereszténység állapota a XVII. század végén, mikor a világi dictatura jelleme kiképződött. Innen kezdődik a retrograd ellenállás rendszerének kiképződése is. Így vált szükségessé, hogy a szellemi felbomlás új utat törjön méltó fők vezérlete alatt. Ez a deismus keletkezésének magyarázata.

Megértése végett pedig röviden vissza kell tekintenünk arra a régi törekvésre, mely az emberi szellemet teljesen fölszabadítani igyekszik a theologia járma alól. Már a polytheismus korszakában némely görög iskolák ebben az irányban dolgoztak, noha korai munkájok alig vezethetett másra, mint egy metaphysikus pantheismusra, a természet elvont istenítésére. Igen kissé különbözött e tan a később ugynevezett atheismustól. A catholicismus kiképződése idején e vallástalan törekvések háttérbe vonultak, bár teljesen soha el nem tűntek. A sokak által igazságtalanul vádolt scholastica nyit új utat az értelem felszabadítására, mikor a hivatalos theologia közepette határozott rokonszenvét tanusította Görögország szabad gondolkodói iránt, kiknek hatása a speculativ főkön, különösen az olasz főpapságon folytonosan érezhető volt. A tizenharmadik században a negatív metaphysika nagyon el volt már terjedve.

A következő két század alatt, mikor a catholicismus felbomlása került napirendre, a vallástalan törekvéseknek megint csekély szerep jut a nagy vitákban. Magát a protestantismust is theologiai metaphysika vezérli s az értelem felszabadításának törekvése Erasmusban, Cardanban, Ramusban, Montaigne-ban nyilvánul. Megtörtént, a mint megtörténik ma is, hogy a törölmetszett protestánsok naiv panaszokban törnek ki a vallástalan szellem túláradásán, mely feleslegessé készül tenni hivatásukat. Valójában pedig úgy állt a dolog, hogy a katolikusokkal folytatott heves vitáik mind mélyebb rétegekben tették ellenszenvessé közös tárgyukat s az emelkedetebb szellemekkel együtt a tömeg is elfordult a theologiai rendszer extravagantiáitól s dühönzéseitől.

Ide járult aztán az, hogy a positiv szellem, előbb a tudós kutatásokban, majd mind szélesebb körben éreztetni kezdi hatását. Galilei üldözése több hitetlent csinált, mint a menyit a jezsuiták fondorlatai és prédikációi meghódítani tudtak.

A deismusnak nevezett philosophiai mozgalom, noha szorosán a

tizenhatszadik századé, már az előző században föllépett. Munkásai Hobbes, Spinoza és Bayle voltak. Hobbes munkáiban a vallástalan törekvés már annyira előtérbe lépett, a mennyire ez egy metaphysikai keretbe csak belefért. Ezt a vallástalan törekvést atheismusnak is szokás nevezni, holott Hobbes s minden leszármazékai egész Voltaireig csupán a negatív philosophia legszélsőbb hajtását képviselik. Valódi átalakulás, vagyis a teljes értelmi felszabadulás csak akkor várható, mikor a philosophiai rendszerben az istenek, az entitasok helyét a törvényszerűség foglalja el.

Könyü azt is kimagyarázni, hogy a forradalmi mozgalom legifjabb hajtása mért katolikus országban, különösen Franciaországban tünt föl, holott a theologiai és katonai régime bomlása Németországon kezdődött, onnan plántálódott át Hollandiába s Angliába. Ezekben az országokban épen a protestantismus diadala akadályozta meg a philosophiai felszabadulást, a mennyiben az új szervezés a protestantismus negatív rendszerén jött létre s így az átmeneti fokot szentesítette. A hivatalos protestantismus az értelem felszabadulását ettől fogva rosszabb szemmel nézte, mint maga a katholicismus. Ez ösztönszerű tartózkodás a theologiai járom alól szabadulni vágyó értelemtől nem csupán a polgári forumokon észlelhető, hanem a dissidens sectakon is, melyek pedig legmesszebb haladtak a theologia desorganisatiojában. Csakhogy e haladásokra büszkén, épen e szepták ragaszkodtak nagy hévvel a hit amaz irmagjához, melyet megtartottak. Megfordítva a katolikus népek készen állanak a negatív philosophia legtágabb befogadására, mert ez volt egyedüli mentsvárjuk a zsarnoki uralom ellen. Így történt, hogy a mozgalomnak élére Franciaország került. Franciaország ment maradt a hivatalos protestantismustól, a nélkül, hogy a reform szükségét s hasznát ne érezte volna.

Az is figyelemreméltó a negatív philosophia e mozgalmában, hogy a vezérszerepet az egyházi élettől, sőt az egyetemek hivatalos kathedráitól távol álló írók, az úgynevezett literatorok veszik át. A mult század szóvivő philosophusai egytől-egyig abba a kategoriába tartoznak s az ő érdemök, hogy az új irány az iskola czafrangjaitól menten behathatott a társadalom minden rétegébe.

Belátható egyébként, hogy e puszta negatiókból álló tan kevésbé volt arra alkalmas, hogy munkásait egy kötelékbe fűzze; holott egy-egy köteléket tudtak csinálni maguknak a különböző protestans felekezetek. De a vállalat természete sem követelte a közreműködők

teljes együvé tartozását. Voltaire, a mozgalom fő hőse, elég soká élt s rendkívüli erélyvel dolgozott, hogy egymagában is méltó kifejezőjévé váljék ennek az iránynak. Aztán Diderot szerencsés gondolata, melylyel az irány különböző munkásait az encyclopaedia körül csoportosítani tudta, alkalmas keretet szolgáltatott az egyéni törekvéseknek, melyek azért ekként meg tudták őrizni függetlenségüket.

A francia litteratorok forradalmi munkássága egyetlen oly tant nem hozott felszínre, melynek alapjait a megelőző tizenhetedik század philosophiai munkásai meg nem vetették volna. Csupán Helvetiusnak az egyenlőségre vonatkozó tanánál állunk meg tehát egy pillanatra, hogy jellemző voltát az egész korszakra kitüntessük. Teljesen megfelelt az értelem egyenlőségéről szóló e tan a mult századbeli philosophia állapotának. Származott pedig e tan az emberi értelem ama metaphysikus elméletéből, melyet Hobbes hatása alatt elsőben Locke tárgyalt. Ez az elmélet mindent az érzékek munkásságából származtatott. Már pedig e tekintetben alig vehető észre különbség ember és ember közt s így természetesen azt következtették, hogy értelmök közt sincs észrevehető különbség. Egyébként maga a kritikai tan is ezen, az értelmi egyenlőség feltételén jött létre; e nélkül nem is volna értelme a szabad vizsgálódásnak, sem e népfenség társadalmi tanának. Az a fontoskodás, melyet ez az elmélet az emberiség hajlíthatása czéljából a nevelésnek és a kormányzásnak tulajdonított, teljesen megfelelt a metaphysikai politika szellemének, mely a társadalmakat egy-egy hatalmas törvényhozó tetszése szerint alakíthatóknak vélte.

Az van még hátra csupán, hogy annak a politikai iskolának a munkásságát vegyük tekintetbe, mely a világi hatalom felbontásával a francia forradalmat készíti elő, mikor tudniillik a szellemi hatalom felbontása kellőképp megtörtént. Ez iskola feje, Rousseau még kevesebb új eszmét hozott elő, mint Voltaire iskolája, mely — bármily frivol érvekkel élt is legtöbbször, — mindig az értelmiséghez szólt. Megfordítva Rousseau a szenvedély hangján, a szenvedélyekhez fordult. Ez az iskola, bármily társadalmi rombolást hajtott is végre, hivatást töltött be.

Hobbes törekvése ugyanis egyfelől, mely a világi dictatura sértetlen föntartásában állt, oda vezette a kritikai szellemet, hogy csak a vallásos hitet támadja; másfelől pedig a világi dictatura teljesen retrograddá s corrumpálóvá vált. A társadalmi kritika e szerint vesztette volna erélyét Rousseau befolyása nélkül. A gondos Mably for-

mulázta ugyan már a forradalmi tant, mindamellett távol állt attól, hogy Rousseau vakmerő támadását fölöslegessé tegye. Rousseau megbecslése végett meg kell jegyezni, hogy a legjobb szellemek a haladás célpontját elértnek hitték a régi régime hiu módosításával. Például maga Montesquieu azt hitte, hogy a társadalom megújulását el lehet érni az angol alkotmány meghonosításával. Ez a példa szembe-
szökőleg mutatja, hogy a mult század philosophiai mozgalma, célhoz közel, dugába dőlt volna Rousseau anarchikus iskolájának közbejötte nélkül.

Rousseau művének jellemzésére tekintetbe kell venni azt az irányt, melyet ez az iskola Mably óta váltott, nevezetesen, hogy mind több rokonszenvet tanusított a reformáció, mint a philosophia felé. Voltaire iskolájában, mely a világi hatalmat kímélte, a deismus csupán ideiglenes engedmény volt. Megfordítva Mably és Rousseau iskolája mind jobban csatlakozott a deismushoz, mely egyedüli biztosítéka volt az anarchia ellen s egyetlen alapja társadalmi utópiájának. E hajlama közel vitte ez iskolát a socinianismushoz, vagy a kalviniz-mushoz. Így történt, hogy a mult század két fő philosophicus iskolája ugy tekintette a deismust, mint megálláshelyet egyiknek előretörek-
vése s a másiknak visszalépése közt.

Meg kell említenünk a nemzetgazdák befolyását is a régi társadalmi rend felbontására. Hasznuk kétségbevonhatlan, mert sikerült meggyőzniök magokat a kormányokat, hogy képtelenek az igazi fejlődés vezetésére. Egy skót munkáé e tekintetben a fő érdem; mindamellett Franciaországban csakhamar kelendővé vált, hol a negativ philosophiához csatlakozott. Szembeszökő, ugyanis, a nemzetgazdászati forradalmi természete, a mennyiben az egyeniséget védi s a kormány feleslegességét involválja. S aztán merev követői arra a következtetésre is eljutottak, hogy felesleges bármely moral tanítása, valamint felesleges bármely hivatalos ösztönzés a tudomány és művészetek felé. Egy ily tan annál veszedelmesebbé vált a régi politikai rendszerre, mert magok a közhatalmak móhon kaptak utána, mint hasznos adminis-tratív eszköz után. Először Spanyolországban s Olaszország legelmara-dottabb részeiben állítottak a nemzetgazdaság számára tanszékeket. Ez is egyik bizonyosága annak, hogy a kereszténység a tizenegyedik század óta mennyire előrehaladott a felbomlás utján.